

kivül a munkás nép gyülekezeteit alakít vallásos czélzattal. Ezelőtt tiz vagy húsz évvel a vasárnapi népszerű előadások teljesen „világiak” voltak, és nem csak hogy vallástalanok, hanem vallásellenesek.

Hogy e változás végebe ment, azt főleg Renánnak köszönhetni, s főleg az ő korszakot alkotó híres munkájának, a „Jézus életének”. E mű nagy tetszésben részesült Angolországban, s a munkás osztályból is sokan olvasták. Minden hiányai, túlzásai és regényes színezete mellett is, tárgyát oly élénk emberi érdekekkel ruházta fel, mely egészen új dolog volt az olvasók legnagyobb része előtt. És annak nyomán Jézusnak több életírata keletkezett, melyek a nélkül aligha létrejöttek volna. Angliában például Farrar „Jézus élete” a legnépszerűbb lett, és bár nem jött összeütközésbe a hagyományos theológiával, a Jézus czéljai és élete emberi értelmét magasan kiemelte. Hitünk alapítójának élő alakja új és váratlan erővel ragadta meg a nép lelkét, mely az egyházakkal kevésbé rokonszenvezett. Ismét érezni kezdték, hogy ő valóság és hatalom. Egy szabadelvű izraelita rabbi nekem a minapjában úgy nyilatkozott: „Mi nem állunk ellenkezésben a názárethi Jézussal, nekünk kifogásunk csak az ő félrevezetett követői ellen van.” Az egyháziatlan elemekkel is így kezd lenni a dolog. Mindinkább megismerik Jézus életének fontosságát emberi szükségégeikre nézve és ez bennök a vallásos szükség érzetét kelti fel.

Minket unitáriusokat ne akadályozzon semmi, hogy súlyt helyezzünk a Jézus egyszerű kereszténységére. Ha ezt tesszük, a felelet nem fog elmaradni. Nagy és növekedő munka áll előttünk és tágas, széles mező. Vajha Isten megáldaná törekvésünket minden országban.

GORDON SÁNDOR.

Párisi levél.

Páris, 1893. május.

(Taine halála. A ref. és lutheránus lelkészek értekezletei. A párisi bibliai társulat évi gyűlése. Hyacinthe Loyson gallican egyháza. Renan utódjának kinevezése a „College de France”-ba.)

Szerkesztő Úr!

Mikor múlt leveletem bevégeztem, a lapok éppen akkor hozták a Taine halálának hírért. Alig hogy Renán felett a sír bezáródott, Tainenek nyilott meg nemsokára. A két gondolkozó nagy befolyást gyakorolt kortársaira. Azt majd a jövő fogja eldönteni, hogy a kettő közül melyiknek volt nagyobb hatása. Nem szükség, úgy hiszem, Taine munkásságára részletesen kiterjeszkednem. Az ő művei általánosan ismeretesek. Avagy ki ne ismerné az ő főművét: „Az angol irodalom történelmét?”, vagy az ő mély és finomul elemező munkáját! „L' intelligence”-t? és „Des Origines de la France contemporaine”-t, melyet az 1870-iki háború alkalmából írt. De ezek előtt már nagy tekintélyt nyert és népszerű lett több munkájával, mint: „Frederic Thomas Graindorge”, „Étude sur les fables de Lafontaine.”

Nem ismertetni akarom tehát Tainet, a midőn most halála alkalmából róla írok, hanem temetéséről tudósítani, mely sokakat meglepett. Tényleg az ő temetése vallásos volt és protestáns. De a kik e mély gondolkozó műveit tanulmányozták és ismerték az ő nézeteit az emberi értelemről és annak fejlődéséről, csakugyan meg voltak lepve. Benső barátai már rég tudták, hogy bölcselmi eszméit nem találja elégségeseknek. Taine Litttrével együtt a positivismusnak volt buzgó védője. De „Az értelemről“ írt könyvének megjelenése után, melyben bölcselmi gondolkozását csak részben fejezte ki, megvallotta, hogy az emberben van valami oly elem, melyet a dialectica ellenőrzése alá vonni nem lehet.

A történelemben Taine azt az elvet vallotta, hogy az ember a faj, a környezet eredménye. E tan megszorítása volt az ember kezdeményezésének, erős támadás szabadsága ellen. De az igazságnak őszinte keresése szerencsés következetlenséget idézett nála elé, ugyanis „A jelenkori Franciaország eredetéről“ írt művében a felelősséget valódi alapjára, az emberi szabadságra helyezi. És mert igazságszerető ember volt, és azt kereste még logikai következetlenségek árán is, mert alapjában becsületes és erkölcsös volt, nem habozott egy pillanatra is, mikor a vallás kérdése forgott szóban. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Taine a protestántizmusra tért. Nem, ő személyesen nem érezte szükségét annak, hogy bölcselmi nézeteit megváltoztassa, mintha azok reá nézve nem lennének kielégítő magyarázata a dolgoknak. De a vallás kérdése tisztán állott szemei és lelkiismerete előtt gyermekei nevelésére nézve.

Nem akarja, mondotta, gyermekeit vallásos oktatás nélkül nevelni fel, mert akkor kívül helyezné a fennálló társadalmon. És továbbá azt is mondotta, én komoly ember vagyok mindenben; és mielőtt gyermekeimet egy papra bízom, akarom tudni, mit fog nekik tanítani. Értésére adták, hogy a párisi egyházmegyében elfogadott kathekismust, melyet Gaume abbé írt. Mikor e könyvet eleitől végig olvasta, úgy találta, hogy a kathekismusban az újkori miveltséggel ellentétes dolgok foglaltatnak és hogy gyermekeit nem bocsáthatja ily tanításra. Ekkor nejével együtt azt határozták, hogy egy protestáns papra fogják bizni gyermekeik vallásos oktatását. Taine-nek egy jó barátja, Boutmy, az „Ecole des Hautes études“ tanára, Bersier veje, Hollardot ajánlotta, a szabad egyház lelkészét. Hosszas értekezés után Taine ezt mondotta: „Az ön hite kétségtelenül nem az enyém, de az kifejezi a vallásnak azt a formáját, melyet gyermekeimnek óhajtok.“ Először leányuk járt Hollard lelkészhez oktatásra. S Taine maga kísérte el mindig, minden héten egyszer. Később a fia ment át ugyanazon a vallásos oktatáson.

Igy a kitünő bölcselő-történész és a prot. lelkész között nagyon barátságos viszony fejlődött. Taine nem egyszer kifejezte, hogyha meghal, protestáns pap temesse el. Egyébiránt Taine a protestantismus iránti rokonszenvének még régebb is jeleit adta. Leányát tényleg Coquerel Athanase-al kereszteltette meg. S Guizot, a ki Taine-nel jó barát volt, gyakran mondotta: hogy „Taine a protestantismus határán van.“

A temetés csakugyan protestans pap által történt, az Oratoire templomban, a tudomány, irodalom és a művészet kitünőségei, Pasteur, Dumas, Haussoville gróf, Leon Say, Galiffet tábornok stb. jelenlétében. Hollard lelkes beszélt fölötte. Taine, a kinek szerénysége nem kisebb volt, mint tudománya, meghagyta, hogy a lelkesen kívül senki ne tartson beszédet és azé se legyen hosszú. Hollard alkalmazkodott is e kívánsághoz. Beszédét, a mely rövid volt, így kezdette:

„Az a férfi, a kinek az utolsó tiszteletet megadni összegyűltünk, egyike volt ez országban és e korban a legjelentékenyebbeknek, egyike azoknak, kik a mostani nemzedék szellemén a legerősebb nyomot hagyták s mondhatjuk talán, ő hagyta a legerősebbet. Szerettük volna illetékes egyénektől hallani e koporsónál, hogy mi volt Taine, mint történelemíró és bölcselő, de annak a nagy szerénysége, kit ma siratunk, megtiltotta barátainak, hogy ma mellette ezt a tanubizonytságot tegyék. A ki felette beszél, ezt nem pótolhatja és nem is kell pótolnia. Egy keresztény templomban vagyunk, hogy gondoljunk amaz isteni ígéretekre és égi reményekre, a melyek előtt nincsenek sem tudósok, sem tudatlanok, hanem csak emberek s a melyek nélkül a leggazdagabb is szegény . . . És hogy mi itt vagyunk, az nem csupán az özvegy és a gyermekek kívánsága szerint történik, hanem az ő akaratjából, melyet ezelőtt több hóval, mikor a betegség megtámadta, megiratott. Hogyha Taine nyilván nem is ragaszkodott a keresztény hitvallásokhoz, de azok között a hatalmasságok közt, melyek a lelkeket kormányozzák, az ő szemeiben a legnagyobbnak mindinkább a kereszténység tűnt fel. A kereszténység az, irta ő, mely még négyszáz millió emberi lénynek szárnyat ad, hogy a határolt látkörön tulvigye, hogy felemelje a tisztaság, a jóság által . . .“ Hollard azután azt magyarázta, hogy Taine-re nézve a kereszténység főleg annak erkölcsi erejében állott. Beszédét e szavakkal végezte: „Taineben meg volt az alázatosság, ez a mindig és mindenütt oly szép erény, de mégis a legszebb egy oly nagy szellemben. Boldogok, mondotta Jézus, a lelki szegények, azaz azok, a kik mindamellett, a mivel bírnak, magukat szegényeknek érzik, mert övék a mennyeknek országa. Boldogok, a kik éheznek és szomjuhozóznak az igazságot, mert ők megelégtettek, hogyha nem e földön, a jövőben.“

Hollard beszéde, gondolatainak egyszerűsége és emelkedettsége mély hatást tett az Oratoire templomban összegyűlt, különböző elemekből álló közönségre. Kétségtelenül sokan voltak, kik csak kíváncsiságból jelentek meg. Ez semmit sem tesz, mert még a legidegenebbeket is meghatotta az igazságnak egyszerűsége és tisztasága, mely a protestans cultusban van, mely a lelkiismerethez szól.

Természetes, hogy Taine-nek az az elhatározása, hogy protestans módon temessék, nem találkozott mindenkinek a tetszésével. A kath. lapok a leggunyosabban szóltak erről, és azok a lapok is, melyek hivatást csinálnak abból, hogy küzdjenek az ellen és gyalázzanak mindent, mi a vallást és a bölcselmet a legtávolabbról is

érinti s annyira mentek, hogy Tainéről azt mondták, hogy kevés értékű ember volt. Ez nem sokat határoz, a sajtónak komolyabb része teljes tisztelettel adózott a nagy gondolkozónak, a kitünő embernek és a példányszerű atyának, milyen Taine volt.

— A lelkészi értekezletek és a vallásos társulatok gyűlései ápril és május hónapban tartattak. Mint rendszeren, csak a főbbekről és röviden szölok s mindenek előtt a ref. lelkészi értekezletekről. Az orthodoxok most is a szabadelvűeket kizárva, tartják gyűléseiket és vitatnak theologiai és egyházi kérdéseket.

Az első tárgyuk volt: „A Jézus Krisztus eleve-létezésében való hit és e hitnek a keresztény kegyességre való befolyása.“ Egy independens lelkész olvasott fel erről. Munkája, a jelen voltak véleménye szerint, nagyon hosszú, de mégis elég érdekes volt. Az orthodox lapok ismertetése szerint a felolvasó úgy találta, hogy Jézus eleve-létezését a három első evangelium nem tanítja, de a negyedikben és Pál apostol leveleiben benn foglaltatik. Az ellenvetésekre, melyeket e tanra tettek, hogy az támadás a Krisztus emberi volta ellen és megsemmisíti a monotheismust, az előadó nem adott határozott feleletet, sem czáfolatot, mit annak lehetne nevezni.

Ez eléggé meglátszott a felolvasást követő vitából. Az egyik a tárgyhöz szólva, tagadta, hogy a Krisztus eleve-létezése tanának volna valami vallásos értéke. A felolvasó Cordey lelkész talán még szerencsétlenebb volt erre adott feleletében. Ugyanis azt mondotta: „hogya ez a tan nem érdekli a vallásos tapasztalatot, de közetlenül érdekli a hitet s következőleg a vallásos életet. Az eleve-létezés nélkül Jézus áldozata kevésbé lenne nagyszerű, az ő megalázása kevésbé teljes; hogya kevésbé alázza meg magát értünk, kevésbé emel fel minket. E tan tehát a kegyelem munkájának kiemelése.“ Ez nem egyéb szócseplésnél. Végre is hogyan lehessen az, hogy egy tan, mely a vallásos tapasztalaton kívül esik, érdekelje a vallásos életet? Ezt érteni nem lehet. Egyébiránt a vita eléggé megmutatta, hogy az ellenvetéseket a felolvasó nem czáfolta meg, mint ő hitte. Sabatier tanár erős támadást intézett tudományos szempontból. Megmutatta, hogy az igényelt apostoli *consensus*, melyet a Jézus eleve létezésére az előadó felhozott, tényleg nem egyéb *dissensus*-nál. Mert mindenik szent író a maga módja szerint fejezte ki a Jézus istenségében való hitet, az egyik az ő csodás születésének elbeszélése, a másik eleve-létezésének fogalma által. Azután pedig azt bizonyította meg az előadónak, hogy bármit mondjon is, az ő eleve-létezésstana ellene van a Jézus valódi embervoltának. S végül azt veti szemére, hogy e tannal tritheismusba esik. Jézus, mondtotta ő, a jelenből beszél és nem a multból, ő nem erősíti eleve-létezését, hanem erősíti vallásos közösséget Istennel. Az a Krisztus, ki a szivekre hatott, mondtotta, a történelmi Krisztus, a ki élt és meghalt az emberiségért. A metaphysikai koszoruk, melyeket Ahanasius és Augustinus fontak neki, nem adnak neki oly dicsőséget, mint a tövis-korona. Elfogulatlan hallgatók szerint Sabatier beszéde rendkívüli hatást tett a hallgatóságra. Az értekezletnek egyik nagyon

orthodox tagja különben úgy nyilatkozott, hogy Sabatier észrevételeivel nem ért egyet és sokan vannak, kik az előadó nézeteit osztják. A vita vége felé kezdetűk már a kifejezéseket össze-vissza cserélni és a „Krisztus istenségét“ és „eleve-létezését“, mint hason-értelműeket használni, a mit különben tisztán metaphysikai vitáknál nem lehet csodálni.

A jövő évi értekezletre e tárgyakat tüzték ki: „Francziország és a protentantismus“, melyet Hollárd lelkész, s „A keresztség“, melyet Vaucher fog előadni.

A lutheranus conferentiák, melyek nyitva vannak mindenki számára, az idén e kérdéssel foglalkoztak: „A lutheranus tan a kegyelem eszközeiről“. Roehrich lelkész volt megbizva e tárgy előterjesztésével. Munkája nagyon érdekes volt, de talán hiányos és nem elég világos. A munka különben főbb vonásokban ez volt: A kegyelemnek három eszköze van: az írott ige, Isten ígéje a szó legszélesebb értelmében s a keresztség és az urvacsora. A fő, a legnagyobb értékű az ige. Az az ige által van, hogy Isten szelleme hat az emberi szellemre. Az írott ige a törvény, mely a bűn tudatára juttat s előkészületül szolgál az evangeliumra, következőleg az evangelium az a bűnnel szemben, mely az üdv ígérését adja. Az az általános kegyelem eszköze, a nagy folyam, melybe minden összefoly. A keresztség és urvacsora meg a kegyelemnek egyes eszközei, a részleges források a nagy folyam mellett, melyekből az ember egyénileg merít. Hogyha a munka érdekes volt, a rá következő vita még inkább, a mennyiben a felolvasást igyekeztek teljessé tenni, mint-hogy nem pontosan adta a lutheranus tant. Azt is megjegyezték, hogy az előadásban ellenmondások voltak, hogy a folyamnak és forrásoknak, melyek a mellett vannak, az összehasonlítása nem helyes és nem ad helyes eszmét a lutheranus tanról; hogy az ige is éppen úgy egyéni eszköz, mint a keresztség és urvacsora és hogy az említett eszközökön kívül vannak még mások is. . . Élénk volt a vita a keresztség és urvacsora értékére nézve is. Erre ismételtetem csodálkozásomat, mit egy más alkalommal is kifejeztem, hogy a lutheranusok az urvacsorában a Jézus valóságos jelenlétét most is tartják és e kérdésben ma se látnak tisztábban, mint Luther.

— A párisi biblia társulat ápril hónapban tartotta gyűlését az Oratoire templomban Schickler elnöklete alatt. E gyűlések iránt mindig nagy az érdeklődés. Elnöke mindig valami új és vonzó tárgyat hoz napirendre. Miután néhány emlékező szót szentelt Guizotnak, ki a télen hunyt el s kinek most felolvasónak kellett volna lennie, visszatekintést tett a társulat utóbbi harmincz évére. Felmutatta, hogy a biblia minden protestans házban helyet foglal. De mindazok, a kiknek megvan, olvasták-e azt és azt a gyümölcsöt szedték-e abból, a mit kellene — e kérdésre nemmel felelt. Az ugynevezett „szabadgondolkodók“ azt mondják, hogy azokat a szükségeket, melyek ma jelentkeznek, a mi öreg bibliánk nem tudja kielégíteni. Szerinte a biblia mindig a könyve marad azoknak, kik az igazságot, az igazságosságot és örökéletet szomjuhozzák. Megmutatta

az írásnak bátorító és vigasztaló erejét abból a korszakból, mikor atyáink üldöztettek és elhagyatottak voltak, mikor a nantesi edictumot visszavonták. Mikor XIV. Lajos azt hitte, hogy e könyvet már eltüntették a protestansok elől, a huguenották, még azok is, kiket megértítettek tartottak, szorosan ragaszkodtak családi bibliájukhoz. . . Az évi jelentést Roberty lelkész olvasta. De ez semmi újat nem tartalmazott. A társulat résztvesz a Chicago-i kiállításon a társulat történelmével, melyet Schickler és Douen írtak meg és a könyvtár katalógussával, mely a bibliának sok régi kiadását tartalmazza. Ezután Faye lelkész beszélt arról az új felfedezésről, mely a tudományos világban oly zajt csinált, a Péter apostolnak tulajdonított evangelium töredékeiről, melyeket Párisban most adott ki Lodes, egy ifjú theologus. Minthogy mindazok, a kik ily kérdésekkel foglalkoznak, elismerik e töredékeket, nem terjeszkedem ki magára a dologra. De jelezni akarom Faye-nek gondolatát, mert az figyelmet érdemlőnek tetszik nekem egy orthodox lelkész részéről. Míg mások mind a synoptikusokkal való hasonlóságokat fedeznek fel, Faye nem-hasonlóságokat állít meg. Ugy találja, hogy a szájhagyomány hosszasan folytatódott és ennek hatása alatt az első keresztények tele voltak buzgósággal, tüzzel, úgy, hogy mintegy *szárnyaló hitők* volt, mert a betű nem kötötte meg. És ebből arra következtetett, hogy az újkori keresztényeknek se kell betűhez ragaszkodóknak, a betű szolgáinak lenniök, mint a hogy teszik és akkor nagyobbserű, erősebb, függetlenebb és *szárnyalóbb* hitők lesz. Ez nagyon igaz, nagyon érdekes és mi semmit se teszünk hozzá, csak azt, hogy nem minden orthodox követi.

— Ismeretes, hogy Hyacinte Loyson Párisban egy külön gallican egyházat alapított. Nem beszélem el mind azokat a körülményeket, a melyek következtében a carmeliták gyülekezetét elhagyta, sem vitáit az 1870-iki zsinattal, s bátor és kitartó harcát Rómával és a klerussal szemben; mindez eléggé ismeretes. Csak azt az átalakulást akarom jelezni, mely ez egyház szervezetében végbement. Némelyek ez új szervezetet új életnek mondják, mások pedig azt, hogy az az egyház végét jelenti. Megvallom, magam is az utóbbiak véleményében vagyok. Az utrechti jansenista érsekkel folytatott hosszú tárgyalások után arra jött, hogy egyházát a hollandi jansenisták kezébe adja át. A mult hónapban Gal érseknek két kiküldöttje jelent meg, hogy azt átvegye. Hyacinthe átadta a főnök és a püspök-helyettesétől kapott elbocsátását. Mindazonáltal folytatni fogja a prédikálást. Már régóta mutatkoznak a lankadtság jelei ez egyházban. Az első lelkesedés csak a kitünő szónok csodálóiban maradt meg. A mikor hiányzik a cselekvést irányzó eszme, a csodálat hamar eltűnik. Ez történt Hyacinthtal is. A mult évben arra a gondolatra jött, hogy néhány lelkésszel felolvasásokat rendezzen. Az első napok sikere mellett is, ez nem sokáig tartott és azért, mert lehetetlen volt vele közösen működni. Hyacinthe alapjában nem rokonszenvezik a protestantizmussal, ő mindég katolikusként maradt. S a protestansok is a maguk részéről nem sok rokonszenvet érezhetnek a

katholicismus iránt, ha még nem ultramontán katholicismus is. A segély tehát, melyet keresett, nem jöhetett a protestansoktól. Ehez még pénzügyi nehézségek is járultak. Neje kénytelen volt Amerikába menni, hogy pénzt gyűjtsön, hogy férje az ő munkáját fentartsa. Mindezek a nehézségek fárasztólag hatottak Hyacinthera, de remé nyét még se vesztette el. S ekkor tekintetét a hollandi jansenisták felé fordította és kérte, hogy fogadják el egyháza igazgatását. S ez most már megtörtént. Az istentisztelet, mely sok éveken keresztül az iskolai negyedben a Rue d' Arrason tartatott, most átmegy a Szajna jobb partjára, a Rochechonart negyedbe. Mi lesz ott Hyacinthe egyházával az új szervezet mellett, nem tudom, de jövőjében nem hiszek. A meddig a régi carmelita barát elragadó hangját hallatni fogja, lenni fognak hallgatói, mert nagy és hatalmas szónok. Nem egyszer hallgattam én is és el voltam bájolva e rábeszélő, e föllengő, tüzzel és élettel teljes hang által, mely szivből jöve, szivreható. De hogyha hittani kérdést tárgyal, például az eredendő bűnt, az ember nem támogathatja. Hyacinthenak nagy érdeme és nagy bátorsága volt, hogy csaknem egyedül harczolt az 1870-iki zsinat ellen és ellenségei sértegetéseit és gyalázásait megvetette. Egy pillanatra azt hitte, hogy reformatori munkát végez és hogy visszatér az első kereszténységhez. Nem egy lélekkel jót tett, a kik elvoltak fáradva Róma igájától. De én most is csak azt mondhatom, mit ezelőtt tiz évvel irtam a bostoni „*Unitarian Review*“-ba: hogy benne nincs meg, mi egy reformatorhoz kell, ő még mostan is nagyon katolikus s mind lényegben, mind formában. Munkája élni fog, a meddig ő él, de erősen hiszem, hogy vele elhal.

— A héber, chaldeai és syrai nyelvek tanszékét, mely a Renan halálával ürült meg a College de France-ban, betöltötték. Berger Fülöp, a párisi protestans theol. fakultás tanára nevezetett ki „Jézus élete“ kitűnő írójának helyébe. Berger ápril elején megválasztatott az Academie des Inscriptions et Belles-Lettres tagjának is. Még ifju ember, de már fogható jelét adta nyelvészeti tudományának. 1870. és 1873-ban nevezetes tanulmányokat közölt e czímen: „*Philosophoumena*“. 1874-ben Renan társul vette a „*Corpus Inscriptionum semiticarum*“ szerkesztésében, a mely időtől fogva mindig dolgozó-társa is volt. A párisi theol. facultás megnyitása óta, ott a héber nyelvet tanította s munkatársa volt a „*Journal Asiatique*“-nak, az „*Archives des Missions scientifiques*“ s „*Memories de la société de linguistique*“-nek. Ha nem csalódom, Bergerrel most négy protestans tanár van, kik a College de France-ban működnek.

CHARRUAUD.

K ü l ö n f é l é k .

A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat „az állami anyakönyvek vezetéséről és az izraelita vallás receptiójáról“ való törvényjavaslatok után béterjesztetett a képviselő ház elé. A nyilvánosság előtt áll a kormány egyházpolitikai reformjainak e fontos részlete. 24 pontot foglal magában három fejezettel: I. Általános határozatok. II. A törvényesen elismert vallásfelekezetekről. III. A bevett és törvényesen elismert vallásfelekezeteken kívül állókról.

Egy nagy elv nyer e törvényjavaslatban kifejezést: az egyén lelkiismereti szabadsága; az a nagy elv, melyen az unitárius vallás és egyház s más prot. vallások és egyházak alapulnak.

Mindenkinek megengedi, hogy szabadon vallhasson és követhessen bármely hitet és vallást s azt az ország törvényei és a közerkölcs korlátai között gyakorolhassa; megengedi, hogy az ugyanazon hitnézeteket vallók vallásfelekezetté alakulhassanak; sőt meg azt is, hogy a kik a fennálló felekezeteken kívül akarnak állani, kivül állhassanak s közös istentiszteletet tarthassanak. E tekintetben tehát a törvényjavaslat szabadelvűsége az amerikai rendszer határáig megy el, sőt hogyha a fennálló felekezetek nem léteznének és azoktól el lehetne tekinteni, akár maga az amerikai rendszer.

Csakhogy, sajnos, nem lehet. Bármily elismeréssel vagyunk is a törvényjavaslat iránt külön magában véve, de a tényleges helyzetet figyelmen kívül hagyni minden szabadelvűségünk mellett sem lehet. Mi nem tekinthetünk el azoktól a viszonyoktól, a melyekben a meglevő egyházak most vannak, nem, magáért a szabadelvűségért és a szabad eszmék jövőjeért. A miket a törvényjavaslat indokolása a bevett vallásfelekezetekkel szemben mellőzendőknek vélt, ezeknek a kérdéseknek egy része oly előfeltétel a szabadsághoz, a melyeknek meg nem oldása a szabadelvűségnek történelmi multú, valódi elemeit veszélyeztetheti. A meddig ott lesz a katolikus egyház nagy vagyona és a protestáns egyházak szegénysége, a szabadelvűségnek ez országban a legszabadabb elvű törvények mellett is gyenge kilátásai lehetnek az éléhaladásra, és